

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

К.РАХМАНОВТЫҢ «АҚЫБЕТ» РОМАНЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Г.Д.Досжанова - үлкен оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, фразеологик синоним, синоним, фразеологический вариант, семантика, сўз таркиби, лексик вариант, грамматик вариант.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический синоним, синоним, фразеологический вариант, семантика, словарный состав, лексический вариант, грамматический вариант.

Key words: phraseologism, phraseological synonym, synonym, phraseological variant, semantic, vocabulary, lexical variant, grammatical variant.

Түркий тиллери, соның ишинде қарақалпақ тили де сөзлик курамда айрықша топар болып танылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерине оғада бай. Хақыйкатында да, фразеологизмлер ерте дәуірлерден бери өзіне тән экспрессивлик бояўлары, терең мәниилиги хәм тәсиршеңлиги айтылайын деген пикирге функциональлық жақтан дәллик хәм өзгеше бир түс береді. Сонлықтан да олар көркем шығармада сүүретлеўдиң лексика-семантикалық, стилистикалық кўралларының бири сыпатында кеңнен қолланылып киятыр [1:4].

Тилимиздеги синонимлердиң әдеўир бөлегин фразеологиялық сөз дизбеклеринен жасалған синонимлер курайды. Бундай синонимлердиң айрықшалығы жай сөзлерге қарағанда оғада өткир сезиледи. Көркем шығармаларда оларды мәнилик өзгешелигине, образлылығына қарай таңлап алып қолланыў мүмкин. Профессор Е.Бердимуратовтың атап өткеніндей, фразеологиялық синонимлер мәнилик жақтан бириншиси екіншисине қарағанда анағұрлым өткирликке, тәсирликке күшли экспрессияға ийе болады [2:152].

Қарақалпақ тили лексикалық синонимлерге қандай бай болса, фразеологиялық синонимлерге де сондай бай. Фразеологиялық синонимлердиң өзлери еки түрге бөлинеди: 1. Фразеологизмлердиң жеке сөз бенен синоним болыўы. 2. Фразеологизмлердиң өз ара бир-бирине синоним болыўы [3:31]. Мысалы: *қас пенен көздиң арасында* фразеологизми «тез» сөзи менен, *үскини қуйылығ* фразеологизми «кеўилсизлик» сөзи менен синоним болып келиўи бул фразеологизмлердиң жеке сөз бенен синоним болыўы. *Қас пенен көздиң арасында* – *көзди ашып жумғаниша*; *үскини қуйылығ* – *еңсеси түсиў*, булар фразеологизмлердиң өз ара бир-бири менен синоним болыўы.

К.Рахмановтың «Ақыбет» романында өз ара синоним болған фразеологизмлер көптеп ушырасады. Олар бир-биринен стиллик жақтан ажыралып турады. Мәселен, адамның минез-құлқын, ис-хәрекетин, психологиялық халатын көрсететуғын фразеологизмлерде хәр түрли эмоциональлық-экспрессивлик мәнилер болады. Биз романда қолланылған бул фразеологизмлерди семантикалық өзгешеликлерине қарай төмендегише бөлип қарадық:

а) Қорқыў, қәўетерлениў мәнисинде жумсалатуғын фразеологиялық синонимлер: Бир қараса алдынан қараўытып тюрьманың шынжыры салбыраған темир қапысы көрингендей *жан ийманы қалмайды* (200-бет). Мойнына 51 мың манат ақша түсип, *жанын қоярға жер таппай атыр* (51-бет). Бирден албырап, *бетинен қаны қашып, хүрейи ушып* кеткен жигитти көриўден сезимтал милиционер: – Бул не, уры емессиз бе?–деп есикти арқасы менен тоса қойды (33-бет).

Бурынлары ханнан қәперсиз, жаннан қәтерсиз арқайын жататуғын хаял енди қараңғы түсиўден, *хүрейи ушып, жүреги хәўлирип* сала беретуғын бәлеге тап болды (124-бет).

Бул мысалларда *жан ийманы қалмаў*, *жанын қоярға жер таппаў*, *бетинен қаны қашыў*, *хүрейи ушыў*, *жүреги хәўлириў* фразеологизмлери қорқыў мәнисинде жумсалған.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық синонимлердиң улыўма мәниси бир болғаны менен бири екіншисиниң орнына барлық ўақытта алмасып қоллана бермейди. Айырым фразеологизмлер контекстке байланыслы хәр қыйлы мәни аңлатып келеди. Мысалы, *жанын қоярға жер таппаў* фразеологизми «қуўаныў» мәнисин де аңлатады.

б) Ашыўланыў, қәхәрлениў мәнисинде жумсалатуғын фразеологиялық синонимлер: Күни менен *қабағынан қар жаўып* отырған Мамонт аяқларын тартып алды да, алақанларын ысықылап, қуўжыңлап кетти: *Әне нағыз азаматсаң!* (63-бет). Шернияз оның минезиниң бирден өзгерип, *тонын терис кийе* бергенине онша түсинбеди (140-бет). *Хәә!!*–деп Тасполат шоршып түсти, дуў–дуў етип *қаны бетине шапшыды* (178-бет). Улпериниң гәпи жети жүйресинен өтип кеткен Тасполат өзиниң еркеклик намысын хорлап атырған хаялына *қаны қайнап кетти* (196-бет).

Мысалларда келтирилген *қабағынан қар жаўыў*, *тонын терис кийиў*, *қаны бетине шапшыў*, *қаны қайнаў* фразеологизмлери ашыўланыў мәнисинде жумсалған.

в) Адамның белгили бир жағдайға байланыслы халатынан келип шыққан фразеологиялық синонимлер: Улпери машина менен мотоциклдиң дүгискенин, мына адамлардың соның даўында турғанын билгеннен кейин *жүреги орнына түсип* суўық демин алды (130-бет). Улпери *көкирегин басып* үйине кирди (130-бет).

Бул мысалларда *жүреги орнына түсиў*, *көкирегин басыў* фразеологиялық синонимлери ушырасып, тынышланыў, өзіне келиў мәнисинде келген. Жазыўшы тәрәпинен бул фразеологизмлер шебер қолланылып, сол ўақыттағы жағдайды көркем образлы, өткир етип көрсете алған.

г) Хәрекеттиң тезлигине, шаққанлығына байланыслы айтылатуғын фразеологиялық синонимлер. Мысалы: Ғарры көптиң арасы менен сыртқа шығып киятырғанда Қосымбет *қас пенен көздиң арасында* оның ақшасын қакты да кетти (191-бет). Бәри зыр-зыр етип, *көзди ашып жумғаниша* өтип кеткен жоқ па? (67-бет). *Қас қағымда* жалыныў нәўбети Мамонтқа жетти, ол Щукадай көзинен қанлы жас ағып жалбарынған жоқ, сумлықтың аржағындағы сумлықты билетуғын Мамонт куйрық былғаңлатып өзинен кишкентай Щуканы алдастырыўға қарады (67-бет).

Фразеологиялық дизбеклердиң өзлериниң арасындағы синонимлерди баянлайын деп отырған ойымыздың ыңғайына қарай қайсысы үйлесимли болса сонысын қоллана беремиз. Жоқарыдағы мысалда «тез» деген сөздиң мәнисин образлы етип айтыў ушын жазыўшы тәрәпинен *қас пенен көздиң арасында*, *көзди ашып жумғаниша*, *қас қағымда* фразеологизмлери шебер қолланылған.

д) Алдау мánисине байланыслы айтылатуғын фразеологиялық синонимлер. Мысалы: Шернияз хэр келген сапары усындай асығыс, қыйын кыстау жұмыстар менен келеди де, жеңгесинин *аузына ылай сыйтағандай* етип шығып кетеди (184-бет). Бийбиханның мэккарлығы, *жалтагына салганын* Шернияз сезбеди (113-бет).

Аузына ылай сыйтау, жалтагына салыу фразеологизмлер эвфемизм мánисинде қолланылып фразеологиялық синонимия кубылысын пайда етип тур. Бундай синонимлик қатардағы фразеологизмлерде жай сөзлерге салыстырғанда көркемлик, образлық күшли болады.

Сондай-ақ, шығармада адамның қазаланыуын билдиретуғын эвфемизм мánисиндеги фразеологиялық синонимлер де ушырасады. Мысалы: Сөйткен Улпериси хэрлауы менен *дуньядан өтти* (120-бет). Кешир *көзінди мәнги жуып* атырғанында қасында бола алмадым, ең соңғы айтар сөзінди есите алмадым (122-бет).

Бунда дыққатқа алынған фразеологизмлер «өлиу» деген бир мánи билдиргени менен олардың хэр қайсысында өзлерине тән стильлик өзгешелик бар.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық синонимлердің улыўма мánиси бир болғаны менен бири екіншисинин орнына барлығы алмасып қоллана бермейди. Жеке сөзлер арасындағы синонимлер тилдің сөзлик курамын байытыуда қандай әхмийетке ийе болса фразеологиялық синонимлер улыўма сол тилдің стилистикалық жақтан байыуында, әсиресе, айтажақ пикирди образлы етип беріуде әхмийети уллы. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологиялық синонимлер семантикалық хэм стилистикалық жақтан айтажақ пикирди көркем образлы етип беріуде

Фразеологиялық вариантлар. Вариантласыу кубылысы барлық тил бирліклерине тән кубылыс. Бул кубылыс, әсиресе фразеологиялық сөз дизбеклерінде көбирек ушырасады.

Ш.Рахматуллаевтың пикиринше, хэр қандай фраземаны фразеологиялық вариант деу ушын лексикалық хэм грамматикалық өзгерислер себепли бири екіншисинен өсип шыққан болыуы, барлығы бир тийкарға бирлесиуі, вариантлар деп қаралыуы дизбеклердің тийкарында тек бир образ болыуы керек. Сондай-ақ, олар бир мánини аңлатыуы тийис хэм өз ара өсип шыққан вариантлар қурылысында улыўмалық лексикалық компонент болыуы шарт [4:52].

Демек, фразеологиялық вариантлар дегенде, лексика-грамматикалық өзгерислер себепли бири екіншисинен бөлиніп шыққан, бірақ тийкарғы бир мánиге бирлесетуғын фразеологизмлерди түсінеміз. Фразеологизмлерде вариантласыу қандай формада пайда болыуына байланыслы лексикалық вариантлар хэм грамматикалық вариантлар болып келеди. Фразеологизм курамындағы компонентлеринин биреуинин басқа сөз бенен алмасыуынан лексикалық вариант пайда болады. Мысалы: *жан күйер, жан ашыр, жүз көрисиу, дийдар көрисиу, ауызға илиниу, ауызға алыниу* хэм т.б. Ал грамматикалық вариант фразеологизм курамындағы компонентлеринин грамматикалық жақтан өзгериске ушырауы нәтижесинде пайда болады. Мысалы: *кеули қалыу – кеулин қалдырыу* хэм т.б. Фразеологиялық вариантларды лексика-грамматикалық жақтан уқсаслығына қарап, оларды тилимиздеги мánисиз қайталаныушы сөз топарлары деп қарауға болмайды. Керисинше, олар сөйлеуде пикирдің көркемлик, экспрессивлик мүмкиншилигин арттырыудағы қурал сыпатында хызмет атқарады.

Әсиресе, олардың атқаратуғын хызмети көркем шығармаларда көринеди. Себеби, жазыушы-

шайырлар өз дөретпелеринде бир сөзди, бир фразеологизмди қайталай бермей олардың басқа вариантларынан пайдаланыуды макул көреди. Сол аркалы шығарманың көркем образлығын асырыуға ериседи.

Фразеологиялық вариантлардың өзине тән өзгешеликлерин көрсетиуши белги хэм айырмашылығының бири ол қарақалпақ тили фактлеринде биринши, екінши түриндеги, сондай-ақ, уқсас вариантларына ийе болып келеди. Фразеологиялық вариантлардың бундай түрлері көбинесе вариантласыудың лексикалық элементлеринин өзгеріуі аркалы болады [3:29]. Яғный, хэр бир вариантласлық катнасқа түсежақ дизбеклердің айырым компонентлердің басқа да сөзлер менен алмасыуы болып табылады. Бул айтылған пикирге мысал ретинде адамның ашыулануы, ренжіуі мánисин билдиретуғын *қабағы қарыс жабылыу* деген фразеологиялық дизбегинин екінши формада *қабағы жабылыу, қабағынан қар жауыу* болып қолланылуын оның биринши варианты деп есаплаймыз. Ал тилде бунның екінши түрдеги вариантлары да ушырасады. Мысалы: *қаны бетине тебиу, қаны бетине шашыу*. Өз пикиримизди баянлағанда олардың қалған түринен пайдаланыуымыз мүмкин. Урғанды көрсетейин мен саған!-деди *қаны бетине тепкен* Улпери түкириги шашырап (154-бет). –Хәә!!-деп Тасполат шоршып түсти, дуу-дуу етип *қаны бетине шашыды* (178-бет).

Фразеологиялық вариантлардың биринен екіншисинин айырылыуындағы тағы бир өзгешелик олардың курамындағы сөзлердің толық ямаса қысқалығында. Мысалы, бауырын езиу – бауырын қум қылыу, белди бууыу – белин бекем бууыу, тақаты таусылыу – тақаты тақ болыу. Жақында ғана шешесинин зарыгырян болып баласын ізлеп жүргени, перзентинен бир хабар күтип көзи төрт болып жолына телмирип отырғаны Бийбиханның *бауырын езди* (246-бет). Бул ауыр минутлар Тасполаттың жүрегин езип, *бауырын қум қылды* (182-бет). *Белди бууыу* керек Тасполат! (182-бет). Кенсеге биймезгил шақыртылыуы Төребек байды ғұл-ғулаға салып иши ғыж-ғыж қайнаса да, тағы бир айтыс-тартысқа *белин бекем бууынып* келди (169-бет). Бірақ хә дегенде бунның менен хабарласқандай адам шықпағанына *тақаты таусыла* баслаған жигит қышқыртып үсти-үстине сигнал берип еди, сыртқы жарма қапы шалқасына ашылып иштен жүк артқан түйедей ауданлаған хаял көринди (42-бет). –Енди не қыламыз?-деди *тақаты тақ болып* олар (190-бет).

Вариантлас фразеологизмлер шығармада көркем образдылықты дөретіуде өзінше стилистик өзгешеликке ийе болыу менен бирге айтқанды қайталай бермей пикирди мазмунлы етип беріуде шығарманың көркемлігин арттырыуда үлкен хызмет атқарады. Мысалы: Күн кеш кирген сайын бүгинги түнди қаяқта өткеретуғынын билмей Нурполаттың *ақылы лал* тек иснгени Мамонт. (148-бет). *Ақылы хайран*, көкиреги ұайран (87-бет). – Не дейди, не дейди?-деп әжепленди Тасполат Шернияздың *аузын бағып* (115-бет). –Гәп тыңлауға үйренип қалғанбыз, бірақ ғыбат болмасын,-деп Мәтмуратов оның *аузына үңилди* (231-бет). Шернияздың ала ғула кеулине хеш нәрсе жайғасады, кеше ғана жалт-жулт етип турған өмиринин бүгин шийшедей пыт-шыт болғаны *жүрегин өртер* еди (244-бет). Бул ауыр минутлар Тасполаттын *жүрегин езип* бауырын қум қылады (182-бет).

Жокарыдағы мысаллардағы фразеологизмлердің курамындағы бир компоненттин мánилес сөз бенен алмастырылыуы аркалы фразеологизмнің лексикалық варианты дүзилген: ақылы лал – ақылы хайран, аузын бағыу – аузына үңилиу, жүрегин өртеу – жүрегин езиу.

Шығармада бундай фразеологизмлер жийи ушырасады. Мысалы: *Қан сорпасы шығып* қазған жа-

пларынан абаданлық ағыслары емес, қайғы уяйым тамшылары ақты (157-бет). Ол тандырың шыққырда биз бул жакта қан сорпа болып атырғанда Қара теңиздің жағасында қарнын сыйпап жатырған шығар (17-бет). Лексикалық вариантлардың белгили бир бөлеги фразеологизм курамындағы компоненттиң қысқарыуы (түсип қалыуы) нәтижесинде де пайда болады. Фразеологизм курамында бундай эллипсислик кубылыслар аркалы пайда болған фразеологиялық вариантлар тилимизде көплек ушырасады. Көркем шығармаларда сөз шеберлери халық тилиндеги фразеологизмлерди жеке стиллик максетте курамына сөз қосып ямаса қысқартып та пайдаланыуы мүмкин. Жазыушы К.Рахманов тилде жийи қолланылатуғын фразеологизмлердин курамына сөз қосып жумсау аркалы фразеологизмлердин мәнисин және де өткирлестиріуге ериседи.

Бир қанша фразеологиялық сөз дизбеклери бийкарлау ямаса болымсызлық мәнилерине ийе. Мысалы: Мине, көкиреги адам танығыш адамлардың айтқан ақылына қулақ қоймаудың ақыбети. (244-бет).

Әдебиетлар

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: 2005.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: 1985.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Тошкент: «Фан», 1966.

Мақолада К.Рахмановнинг «Ақыбет» романида фразеологизмларнинг ишлатилиши айтиб ўтилган. Унда асосан фразеологик синонимлар ва фразеологик вариантларнинг қўлланиш хусусиятлари таҳлил килинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологизмы в романе К.Рахманова «Ақыбет». Автор статьи анализирует особенности употребления фразеологических синонимов и фразеологических вариантов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of phraseologisms used in the novel “Akibet” by K.Rakhmanov. The author of the article analyses peculiarities of using phraseological synonyms and variants.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ МӘХӘЛЛИК ТҮРЛЕРИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҮЙРЕНИЛИҮИ

А.А.Ембергенова - ассистент оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: феъл, закон шакллари, закон категорияси, лексик ва грамматик маъноси, тугалланган ва давомли закон шакллари, ёрдамчи феъл, равишдош.

Ключевые слова: глагол, категория времени, временные формы, лексическое и грамматическое значение, аспекты перфектного и длительного времени, вспомогательный глагол, деепричастие, причастие.

Key words: verb, the category of tense, tense forms, lexical and grammatical meaning, aspects of the perfect and continuous tense forms, auxiliary verb, verbal adverb, participle.

Инглис тилиндеги феил сөз шакабының мәхәллик түрлерининг инглис тили шет тили сыпатында үйренилетуғын аудиторияларда оқыушылардың ана тилиндеги сөз шакабының мәхәл түрлери менен салыстырмалы үйретилюи хәзирги заманагөй билимлендируи баскышында да өз әхмийетине ийе, себеби инглис тили феилининг мәхәл категориясы баска тиллерден әдеуир парыкланады хәм бул курамалылыклар үйрениушилерден (оқытуушылар хәм оқыушылардан) оғада терең сериликти талап етеди.

Улыўма «ўақыт» түсиниги өмир ағымы сыпатында физикалық, астрономиялық, тарийхый, академиялық хәм тағы баска өлшемлерди аңлатыуы аркалы хәммеге, олардың миллий айырмашылығына карамастан, түсиниклидей түйилгени менен [4:96] ол грамматикалық түсиник сыпатында хәр түрли тиллер системасында өз анықланыу хәм жасалыу айырмашылықларына ийе.

Инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги феил мәхәллерининг дәслепки салыстырылыуындағы таллау нәтижелери (анықламалар хәм әмелий шынығыулар) бул еки тилдеги усы категорияның бирдей уксаслықка ийе екенлигин көз алдымызға келтиреді. Деген менен, бул еки тилдеги феилдинг мәхәл категориясының тереңирек қарап өтилиуи барған

Бирақ, машинадағы жигитлер оның гәпине қулақ түрмеди, машина кем-кем өршеленип алға умтылмақта. (82-бет). Жол бойынша өз ойлары менен бәнт хаял тис жармады, қасындағы адам аўзын ашпаса Шернияз да «келсе бес, келмесе он бес» дегендей етип аннан-мыннан гәп таба бермейди, хәзирше аш қарным-тыныш қулағым дейтуғын қыйлынан. (43-бет).

Фразеологиялық вариантлар да синонимлер сыяқлы бир айтылғанды қайталай бермей, пикирди мазмунлы етип бериуде, әсиресе шығарманың көркемлігин арттыруда үлкен хызмет атқарады. Мәселен автор шығармада сүүретленип атырған ўақыяның ыңғайына қарап фразеологиялық вариантлардың қалегенин қоллана алады.

Солай етип, фразеологизмнің хәр қыйлы вариантларын пайдаланыу шығармаға көркемлик, тәсирлилик береді, қайталаудың алдын алады, ең баслысы көркем сөз шеберининг халық тилин жоқары дәрежеде билиуинен дерек береді.

сайын олардағы өзлерине тән айырмашылықлардың анағұрлым көбейуіне алып келеді.

Мәселен, биз хәрекеттиң болып өтиуи, раўажланыуы хәм болатуғынлығы хаққында ана тилимизде «Қашан?» деген сорау аркалы анықлаймыз, ал инглис тилинде мәхәл категориясының анықланыуы ушын «When?» сорауы бәрхә жеткиликли бола бермейди. Яғный, мәхәллердин айырым түрлерин (aspects: continuous, perfect) анықлау ушын қосымша «how?» деген сорауды да нәзерде тутыуымызға туўра келеді. Демек, инглис тилинде феил тек мәхәлди ғана емес, ал мәхәл түринде аңлатыу уқыбына ийе, яғный, онда еки өлшемлилик айрықша хәрекет етеді. Ал қарақалпақ тили грамматикасында (мектеп сабақларында) арнаўлы түрде аспект ямаса түр категориялары феилдинг мәхәллик формаларында анықланбайды. Деген менен, көпшилик мысаллар феил аркалы хәрекеттиң түр хәм модаллық семантикасын байқауға болатуғынлығын дәлиллейди. Мысал: «Қудайымның жаўа берди жаўыны» (И.Ф.) Ол үйине қайтпастан еле айланышқылап жүр еди. (Ш.А.)

Жоқарыдағы келтирилген еки мысалдағы феил баянлауышлар екеуи де даўамлы өткен мәхәл түрине мысал бола алады. Егер бул гәплердинг инглис